

A föl nem adott hit verse

ILLYÉS GYULA: SZEKSZÁRD FELÉ

Méltán volt igazán emlékezetes, ünnepi eseménye irodalmi és még tágabban egész szellemi életünknek a *Kézfogások* megjelenése 1956-ban. Illyés kötetét joggal fogadta elismerés: nemcsak az életmű, hanem a magyar líra teljességét nézve is a kiemelkedően nagy versek hosszú sora van benne. Somlyó György akkori kritikájában csupán ebből az egyetlen Illyés-könyvből hét verset választott ki egy általa gondolatban összeállított, fiktív összmagyar lírai antológiába.

A *Szekszárd felé* nincsen közöttük. Érthető, hogy az olyan monumentális remekművek, mint *A reformáció genfi emlékműve előtt*, vagy a *Bartók*, de még akár a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, vagy a *Doleo, ergo sum* társaságában is szerényen meghúzódva nem keltett különösebben nagy figyelmet. Mint ahogy az is érthető, hogy ma viszont az egyik legismertebb és legkedveltebb Illyés-vers a *Szekszárd felé*, egyetemi hallgatóimnál ezt évről évre örömmel tapasztalom. Szerencsére nem úgy, hogy *A reformáció*... vagy a *Bartók* hatása megfoghatkozott, hanem melléjük (vagy közvetlenül mögéjük) fölzárkózott ez az egyszerűségében is nagyon tartalmas, látszólagos szerénységében is — sőt éppen így! — gondolatdús mű. Majdnem észrevétlenül és szívósan, a hajszálgyökerektől táplálva.

A történelem *hétköznapjainak* költeménye ez, s az ilyen verseknek mindig nehéz sorsuk van. Első pillantásra semmivel se tűnnek fel, sem a téma rendkívüliségével, sem a lírai hős kivételességével, de még a képalkotás „kozmoszosságával” és a versforma eredetiségével sem. Ám éppen egyszerűségükkel tündökölnék, pontosan így sokatmondók. Bizonyára nem véletlen, hogy a legérzékenyebben Sütő András figyelt fel erre a versre *Atlaszok* című esszéjében. Ő mindjárt az első olvasás után Illyés képzeletbeli vonatján járt: „Leugrom fűgén a szekszárdi vonatról. A kis vonatról a nagy domboldalon, a terhes kicsi nő mellől. Illyés Gyula jóvoltából, egy istállólámpás szunnyatag fénykörében — a villanyvezetéket épp javítják a falu főutcáján — a szekszárdi vonatra kapaszkodtam föl az este. Hányadszor, istenem! S a nagyvilágnak hány helyén, amikor is Nápoly, Stockholm felé, avagy Teheránba menet, autón, hajón, repülőgépen újra meg újra elkezdődött fülemben az ismerős kattogás. Elfelé mentem, a vicinális szembe jött velem, már Ludasról, Nagyenyedről, még Pusztakamarásról is, ahol egyszer sárból indóházat építettem. Gyermekkoromban onnan eregettük szerte a kóróvonatokat, oda képzelve magunk a mozgáslehetőség fényes sineire. Velünk utáztak állapotos asszonyaink; kicsi napszámos leánykák cukorrépa-lapival bélelték kötényüket várandós-kerekded formára. Így játsztuk meg a jövőnket s tápláltuk konokságunkat, hogy sorsunk hatalmas fűnyíró ollói alatt is meghosszabbítjuk magunkat az időben.”

Az a Sütő András érezte át mélységesen ezt a verset, akinek Illyéshez hasonlóan az az alapélménye, hogy túl az úgynevezett kimagasló történelmi személyiségeken és a nagy világeseeményeken, az emberi élet és benne a nemzeti lét folytonosságának letéteményese az egyszerű dolgos nép. És ennek a népnek az otthonosságvágya, ahogyan erre Tamási Áron kapcsán utal.

Az Illyés-vers már a címével is az otthon, az otthonosság képzetét kelti: szülőmegyéjében jár, hazafelé megy. S ha az Illyés-életrajzban járatlan olvasó ezt a képzettársítást nem tudná megtenni, már a legelső versszak bensőséges, családias hangvétele az otthonosság léghőjét teremtí számára:

*Kis vonat megy nagy domb-
oldalon;
terhes kicsi nő a
vonaton.*

Illyés rajongva tisztelt és kedvelt költőjének, az otthon melegét és harmóniáját óhajtó, a szeretteit becéző és így fölmagasztaló Petőfinek világában vagyunk. Annál a költőelődnel, aki gyakran élt a kicsinyítéssel-felnagyítás eszközével; aki kedvvel szembesíti a törpének látszót és a gigantikusát, hogy az összevetésből mégis a parányi kerüljön ki diadalmasan, mert így fejezheti ki legjobban, hogy számára az mindennél fontosabb. A térbeli méretek visszajukra fordulnak a költő érzelmeiben: a kisebbik mindennél drágább lesz s hozzá képest a nagyobbik a jelentéktelen. Petőfi talán kevésbé ismert, de klasszikus tisztaságú példája ez:

*Ez a világ amilyen nagy,
Te, galambom, oly kicsiny vagy;
De ha téged bírhatnálak,
A viláért nem adnálak!*

A *Távolból* kezdő sorai közismertek: „Kis lak áll a nagy Duna mentében; / Oh mi drága e lakocska-nékem!”, úgyszintén a *Reszket a bokor, mert...* részlete:

*Eszembe jutottál,
Kicsiny kis leányka,
Te a nagy világnak
Legnagyobb gyémántja!*

Illyés ebben a verstípusban is újítást hoz. Először abban, hogy a valóságos méretek és a lelkét betöltő „érzelmi térfogatok” viszonyában áttétellel él: közbeékelte megoldása — nagy domboldal, kis vonat, kicsi nő — még alkalmasabb arra, hogy e hármas relációban legkisebbet kiemelje és középpontba állítsa. Másrészt abban is újít, hogy az összevetésnek éppen ezt az eredményét nem mondja ki közvetlenül mindjárt az elején, csak az alaphelyzetet teremti meg hozzá nagyon művészién s a terhes kicsi nő értékességét és bizonyos értelemben nemzeti szimbólummá emelkedését csak a költemény későbbi részeiben bontakoztatja ki.

De még az első strófánál maradván, Petőfi világában vagyunk a versformában is. A 4/2/3 osztású háromütemű magyaros kilences kilences elvileg sokféle költői tartalom kifejezésére alkalmas. A változó szótagszám éppúgy lehet — természetesen a műegészben, a megfelelő szövegkörnyezetben — a lelki tépettség, zaklatottság kifejezője, mint a játékos vidámság, derű, jókedv megszólaltatója. A „Fölszántom a császár udvarát” esetében például az előbbiről, a bánatról van szó. Illyés azonban itt is Petőfit követi, aki ezt a versformát csakis bizakodó kicsengésű, a tragikumot messzire elkerülő mondandók kifejezésére használta, például a *Disznótóban* (s még a *Lopott lóban*):

*Valamint e sültre
A mi szánk:
Mosolyogjon a sors
Szája ránk.*

Illyés verskezdeése abban is Petőfire emlékeztet, hogy konkrét lírai helyzetből, „hic et nunc”-ból indul el. A verset minden mozzanatában áthatja a valóságosság. A versben valóságos tárgyak, valóságos emberek valóságos funkciókban, valóságos összefüggésekkel, viszonyokkal, valóságos cselekvésekkel, valóságos térben és időben jelennek meg. Minden úgy van

a helyén, ahogy a tapasztalati valóságban: a méretek, arányok nem torzulnak el, egyszóval a vers minden atomja a valóság logikája szerint kapcsolódik egymáshoz, s áll össze kerek egésszé.

„Ismerős kattogás” — írja Sütő, s ez a négy-kettő-három szótagelosztás valóban a régi vonatzakatolást is idézi, a versforma ezért is mesterien kiválasztott. A szerelvény kattogását a háromszótagos ütemek külön sorba kerülése még jobban kiemeli, a rövid verssorok pergőbbé teszik a vonat gördülését. Ez a ritmus folytonos háttérzeneként végig ott kattog a költeményben. Az előtérben azonban más van: amióta az első versszak harmadik sorában megjelent a terhes kicsi nő, a pillantás csakis rá szegeződik:

*Jár itt is, ha más nem,
a szeme,
affajta, ki nem röst
sohase.*

*Homloka az ablak
üvegén,
rázódik a tengely
ütemén.*

*Néz ki, bólogatva
szüntelen,
oldalvást a vastag
üvegen.*

*Nézi mit a tágas
táj kínál;
gyermek helyett is
nézi már.*

*Mosolyog és pillog
nagyokat,
mint lány, ha szeszt, édest
kortyogat.*

*Ablakrázta arca
szeliden
azt bölintja folyvást,
hogy igen.*

A cím és az első versszak megteremtette kedves, meghitt, otthonos, becéző hangvétel folytatódik itt is, a terhes kicsi nő *első* végigtekintésekor. Ez a kezdeti végigpásztázás még csak a legfontosabb általánosságokat, a felszíni benyomásokat rögzíti, nagyon művészien. Mindezekelőtt azt, hogy egyszerű dolgos nő a kedves útitárs (hiszen életeleme az örökké munkálkodás, mert „jár itt is, ha más nem, a szeme”, amit aztán az „affajta” és a „nem röst” szóhasználat még tovább színezt és motivált), másrészt kifejez egy határtalan jóérzést, a kicsi nő végtelen megelégedettségét mostani állapotával, leendő anyaságával. Egész lényé boldogságot sugároz, amit a csupa pozitív, kellemes tartalmi szóképlet jelenít meg legfőképp: bólogat szüntelen a vonat járására — ami áttételesen már előlegezi a nem sokkal később tételesen is kimondott *igent* bölint érzéskörét —, tágas tájról van szó, ami a végtelen, gáttalan jóérzéssel szintén pompásan egybecseng, kínálásról, mint a bőség, a lehetőségek adottságáról; amit aztán a mosolyog, az édes szesz és a szelídség képzetkőre még tovább fokoz az igenlő bólogatásig.

A látvány annyira kedves és lenyűgöző, hogy teljesen rabul ejti a tekintetet. A költő egyszerűen nem tudja levenni róla szemét! A verskompozíció egyik bravúrja éppen ebben van: az első megsejtelés után újból, másodszor is és most még alaposabban végignézi útítársát. Nem tehet mást, a kedves látvány annyira fogva tartja:

*Ízlik neki, lám csak,
a világ;
száll szemén át park és
pusztaság.*

*Pusztai menyecske,
jelzi ezt
üveggyöngye; gyöngyön
kis kereszt.*

*Kereszt mellett kis kép:
az ura;
térdén köteg színes
brosura.*

*Szalad át szemén ház
és fasor,
szökdel ajkán egyre
friss mosoly.*

*Mintha nem pillái
közt, de szép
szája hosszán szállna
a vidék.*

*Tábla búza, tábla
baltacim
hagyja szinte ízét
ajkain.*

*Kéklő szőlők, sárga
asztagok
becézik az alvó
magzatot.*

Az előző versrészletben meglevő motívumok itt újból visszatérnek, de jóval konkrétan. A lírai szemle most, másodsorra már figyelmesebben fürkésző, a részleteket is bevéső. Az előbb még közvetítésekkel érzékeltetett tény, hogy egyszerű, dolgos nő az utazó, most egészen pontosá lesz, szinte szociológiai egzaktságúvá: pusztai menyecske. S ezzel együtt a családiasság és az összetartozás érzése, ami eddig is áthatotta a költeményt, további új szintet kap, még erősebb lesz. S míg előzőleg általánosságban volt szó arról, hogy a terhes kicsi nő *néz* ki az ablakon („Nézi, mit a tágas táj kínál” stb.), itt már az is pontosan megneveződik, hogy mit *lát*.

A költő nem tudja levenni róla a szemét — írtuk az előbb, s ez a vers tájábrázolására is következetesen érvényes. A táj szintén mint a nőben élő élmény s mint a szemében tükröződő látvány jelenik meg. A költő folyton őt nézi, a táj önmagáért nem érdekli. Amit a természet-

ből érzékel, azt csakis a kismama közvetíti számára: „száll szemén át park és pusztaság”, „szalad át szemén ház és fasor”.

Az illyési versépítkezés egyik jellemző jegyét, az ok-okozati kapcsolódáson alapuló kompozíciót is jól megfigyelhetjük itt. Az előző versegység, az első végigtekintés az igenbólintásokkal fejeződött be. A második az „ízlik neki”-vel kezdődött, ami szintén az igenlés, az azonosulás egyik módja. Az ízlik, az ízelelés képzetkőre viszont előlegezi azt, hogy nemcsak szemében, de „szép szája hosszán” is szálljon a vidék, s a természeti környezet „hagyja szinte ízét ajkain”. A terhes kicsi nő így minden érzékszervével, egész valójával elmerül a tájban, teljesen eggyé válik vele. A táj-ember egységének harmonikus megvalósulása ez, s általa lehetséges, hogy a vers ettől kezdve elhagyhatja a közvetlenül tapasztalati régiót és általánosabb gondolati szintre emelkedhet:

*Lebeg az lágy élmény
közégén,
anyjában is egy nép
közepén.*

*Most dől el, mivé s mint
alakul;
most érinti tán egy
titkos ujj.*

Eddig teljesen az érzékelhető-látható, empirikus valóságkeretben mozgott a vers, hogy éppen ezáltal előkészítse az első elvontabb fogalom, a „nép” megjelenését — a pusztai menyecske és a jellegzetesen magyar táj fölsvillantásai révén — s a további gondolati elvonatkoztatásokat is. Egy sajátos, de Illyésre egyébként másutt, is nagyon jellemző síkváltogatás, viláldzás kezdődik ezzel: a tapasztalatiból kinövő, de oda folyton vissza-visszatérő kombinációja a belső és a külső történéseknek, a konkrétnek és az elvontnak, a személyesnek és a nemzeti, s a múltnak-jelennek-jövőnek. A folytatás először a személyes múltat és a jelent idézi:

*Úgy becézi, hívja
a világ,
mint házából rég mi
a csigát.*

*Megy szülőmgyémben
a vonat;
bennem is megy jó sor
gondolat.*

*Így vitt egy kis nő rég
engem is;
itt alakult az én
lelkem is.*

Előbb egyszer már szoltunk az egyszerűségében is bravúros költői kompozícióról, amit tetetőz az, hogy nemcsak a vers első felében, hanem emitt, a gondolati általánosításnál is töretlenül s művészien megvalósul. A „bennem is megy jó sor gondolat” tartalma ugyanis nem szakad el a közvetlen látványtól, hanem folyton visszatér hozzá. A terhes kicsi nő képének élménye oly erős, hogy mindvégig ez az ura a költői gondolatnak és érzelemnek, ez irányítja és szabja meg röppályáját. Föl is szárnyaltatja, de vissza is vonzza magához. Ebben a versszituá-

cióban ő az alfa és az omega. Mindvégig ő marad a középpont, egy pillanatra sem lesz egyszerű ürügy a költői fantázia elkalandozására. Mert a költő végső soron most sem tudja levenni a szemét róla:

*Néz, néz a kis asszony,
gyűjtöget,
termi csöndesként a
gyermeket.*

*Hova viszi, honnan,
nem tudom;
fölvídit, hogy véle
utazom.*

*Nézem úti tájként
a szelid
nőn a tegnap és ma
jegyeit.*

*Jár szemem a terhes
kicsi nőn
s azt gondolom, itt megy
a jövőm.*

Sokat lehetne írni arról, hogy a „gyűjtöget”, de még inkább a „termi csöndesként a gyermeket” milyen jól illeszkedik a „pusztai menyecske” munkájának jellegéhez, de még inkább az előző tájleíráshoz, a termények felsorolásához. Az említett síkváltogatás, villódzás azonban most fontosabb számunkra: Illyés ezt kedvvel teszi meg olyan par excellence gondolati verseiben is, mint *A reformáció genfi emlékműve előtt*.

Ebben is a tapasztalati látványból indul ki, egészen a matematikai egzaktság elmenően: „Száznegyvenhármat léptem; ez a hossza / a szobor-sornak...”, ezt követi az emlékművön levő személyek felsorolása. Innét jut el a történetfilozófiai általánosításig; úgy, hogy közben az egyetemes, az európai, a nemzeti és a személyes-egyéni hivatkozások át meg áthatják egymást, mint ahogy a múlt, a jelen és a jövő idősíkjai is, kezdve a „mindig úrhitű tolnai pásztor / s a csupa dac sárréti prédikátor” őbenne végbemenő konfliktusától a hitújítást követő európai háborúk értelmének kifürkészésén keresztül egészen az emberi haladás legnagyobb harcосainak „Mondd hát velem, hogy dicsőség reájuk!” köszöntéséig.

A *Szekszárd felé* a maga módján, egy más műegészben ugyanezt a kompozíciót testesíti meg. A közvetlen valóságkép az „azt gondolom, itt megy a jövőm” révén újabb gondolatsort indít:

*Visz tovább egy népet:
eltakart
csempészárúképp hoz
egy magyart.*

*Egy ilyen kis nőben
rég Babits
épp talán anyámat
látta így.*

*Gondolta, hogy abban
él, aki
őt fogja fejében
hordani?*

*Jár szemem a kedves
kis anyán
s azt gondolom: itt megy
a hazám.*

A személyes múlttól az egyéni jelenen keresztül a nemzeti jövőig jut a vers úgy, hogy Ba-bits révén a népet megszemélyesítő pusztai menyecske és a magyar táj mellé a magyar kultúra folytonossága is idekerül a magyar nemzettudat szerves részeként. Közben a vers ismét nagy ívet ír le: a konkrét „itt és most”-tól, a vonatról az össznemzeti mondandóig emelkedik, majd ismét visszatér a kiinduláshoz. Az így bejárt útnak eredményeképp a közvetlen látvány és az elvonatkoztatás, az empiria és az absztrakció kölcsönösen annyira átítatják egymást, hogy éppen így emelkedhet a terhes kicsi nő szimbólummá a végén, a minduntalan megújuló életnek s a magyarság sorsának-jövőjének jelképévé:

*Viszi, mit se tudva,
szakadék,
örvény fölött Árpád
örökét.*

*Benne él talán, ki
engemet
holtomban is meg-meg-
emleget!*

*Gondom, hitem, eszmém
talaja,
öröklétem vagy te,
kis anya.*

Előbb az „eltakart csempészárúképp”, s most az „örvény fölött” megfogalmazás utal arra, hogy egyáltalán nem könnyű és veszélytelen út ez. Csak csodálni lehet, hogy Illyés az ötvenes évek első felében ilyen hitelesen optimista verset tudott írni. Mert a költeményben egyetlen hamis hang sincs, ami a végső bizakodását megkérdőjelezné. A legelső versszaktól a legutolsó-ig minden tökéletes összhangban van (ha lenne helyünk, kitérhetnénk arra, hogy a szókészlet, a mondatszerkezet, a rímelés stb. milyen funkciót tölt be ebben). A költői tekintet a vers végén ugyanoda néz, ahová az elején és aztán vissza-visszatérve mindvégig: az immár jelképpé növekedett terhes kicsi nőre. Ő volt a kiindulás és ő a végpont is, de a szerencsés utazás kívánása itt már nem pusztán személyhez szóló, hanem a versegész mondandóját magába foglalva jóval általánosabb, nemzetre kiható értelmű:

*Néznem is jó téged, —
megbocsásd.
Kívánok szerencsés
utazást!*

Sütő Andrásnak a versről szólva egyik kulcsszava a „reménység”. Mert a költővel, a kis-mamával és a születendő gyermekkel „utazik ezen a vonaton a reménység is. Nincs még egy

költőnk, aki ezt Illyésnél gazdagabb érveléssel, tárgyyszerűbben igazolta volna. Nem az olcsó bizakodás szintjén persze, hanem a keserűségek levében forogva.”

Hogy mennyire megküzdött bizakodás ez, arra számtalan idézetet hozhatnánk. Mutatóba csak egyet, az 1947-es *Vár a vizen* című verséből:

*Oly mélyről fájsz, hogy Matuzsálemod
lehetnék kínjaid élve, magyar nép!
Vonaglik az idő. A századok
halálgörcséből születhet — reménység?*

A *Szekszárd felé* az egyik legszebb példa arra, hogy születhet reménység, még akár nagyon nehéz években is, amikor még szó sem lehetett Illyés egyik kedvelt és találó kifejezésének, a „szélárnyék”-nak időszerűségéről. De mi teszi ilyenkor is hitelesen bizakodóvá a verset? Újból elolvasva most a *Kézfogásokat*, megdöbbenő, hogy nemcsak mostani költeményünknek, hanem az egész könyvnek ez az alaphangja. A magyarázat: a népben, a nemzetben és az anyanyelvben való rendíthetetlen hit. Ez kap hangot a *Bartókban* a fölségesen újra szólaló nép parancsszerű igényében, vagy a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről* költői konklúziójában, „hogy mindenek át, mindenütt a nép / győz majd, az élet...”

„Megküzdött bizakodásról” írunk, és éppen így hiteles a végső optimizmus. Mert sorolhatnánk a *Szekszárd felé* „ellenverseit” is. Mindenekelőtt az *Árvák* című prózaverset, amelyben „két sudár süldő gimnazista lány” látása idézi fel a nemzet fogyását „a statisztika vastörvényű jóslata szerint”; vagy a *Kiket szült Katalin* és a *Pusztuló ország* című verseket. Lukács György írta Ady Endréről, hogy az igazán nagy költők mindig átélnek és átérzik az ellentéteknek mindkét oldalát. Illyéssel is így van ez, a nemzetféltség, az emiatti szorongás és a vizsgált versünkben fölcsendülő reménység egyszerre van meg nála. Melyik van túlsúlyban? Perdöntő itt nem lehet az aprólékos méricskélés, az életmű egészének szelleme adhat irányt. Amit nagyszerűen kifejez Illyés maga válogatta kötetének címe, a *Konok kikelet*. Konok, mert sok és nagy nekibuzdulás kell, hogy a munka gyümölcsözzön. A kikelet azonban éppen így, a szívós kitartással jön meg:

*Kivirágzik minden:
megbocsát.
Úgy tetszik, nem reménytelen
a világ.*

Az írásunk címében szereplő „föl nem adott hit” szó szerkezet eredetileg Illyés *Koszorú* című versében szerepel, a magyar nyelvről és annak jövőjéről szólva. A nép, nemzet és a nyelv azonban annyira együvé tartozik Illyés Gyula írói világában, hogy e föl nem adott hitet költői magatartásának egyik alapvonásaként is felfoghatjuk. Publicisztikájában legszebben talán ezekben a sorokban vall erről: „Nemzedékem tagjai közül, ahogy végignézem őket, most már így visszatekintőben is, talán nekem volt legérzékenyebb idegzetem a magyarság romlásának jeleire, a kínvillámoknak arra a sorozatára, amely e nemzet testének annyiszor fenyegető szétességét szinte korunk látványául jósolta. Közel voltunk hozzá; egy nemzedék sem annyira, mint mi; amiről Kölcseyéknek csak lázálmuk volt, az jó fele részben szemünk előtt valóságként folyt le. Eszem amióta tudom, legalább ötször ment végbe köröttem s bennem az az istentelen recsegés, amit egy ország összedőlésének mondhatunk.

Talán ez a gerenda- s falzuhatag s ez a valóságba annyiszor átfolyó rémkép az oka, hogy lelki egyensúlyom mint nemzetem egy tagjává, ma mégis sokkal jobb, mint ifjúkoromban, hogy közösségi ösztönöm nyugodt, hogy hovatovább még a legvadabb veszély gondolata sem Kölcseyt juttatja eszembe, hanem legfeljebb Tinódit, jobbágyszívosságú és -szerénységű földimmet. Bizom a magyar nép erejében. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása,

hanem épülése felé halad, bármily próbák érték is; hisz nem kis mértékben épp próbái megállásával jelezte életerejét s világravalóságát.”

Illyés Gyula ezt 1958-ban írta, nem túl sokkal a Szekszárd-vers után. Ma már megmosolyogtató, hogy a *Kézfogások* kritikáiban néhol mint öregedő költőről írtak róla. Nagy-nagy szerencsénkre: hol van már az a középkorú öregség? Illyésre is vonatkozik, amit előbb ő írt le más összefüggésben: „...épp próbái megállásával jelezte életerejét s világravalóságát.” Próbák még bizonyára várnak rá, olyan erővel és hittel bírja, mint amilyen a *Szekszárd felében* van!

